

ГОЛОД 1932-1933 РОКІВ НА УКРАЇНІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (кінець 80-х - 90-ті роки ХХ ст.)

ПОПОВИЧ О.І. (Ужгород)

Важко уявити, що на українській землі, багатій чорноземами, на якій живе і працює працьовитий український селянин можливий жахливий голод, що призводив би до масового вимирання самих хліборобів. Можливо, якщо додати до цього несприятливі історичні реалії, що мали місце на території країни у кінці 20-х – 30-х років минулого століття. Народна мудрість каже: «Неврожай від бога, голод – від людей». На протязі всієї історії багатства української землі вабили іноземних загарбників. Проте, жоден із них не знищував мирних селян-хліборобів з таким холоднокривним цинізмом і у таких масштабах, як це зробив сталінський режим на початку 30-х років ХХ ст. Про причини цього явища, його розміри і наслідки до сьогодні дискутують вчені різних країн.

Дослідження даної проблеми утруднене тим, що на протязі майже всього часу існування СРСР факт голодомору початку 30-х років ХХ ст. радянською ідеологічною машиною заперечувався, хоча публікацій про розвиток сільського господарства в Радянському Союзі видано багато. Так, зокрема, у восьмому томі багатотомної «Історії Української РСР», опублікованої у 1977 р. повідомляється, що у «1931-1932 рр. мав місце тимчасовий спад сільськогосподарського виробництва, пов'язаний з подоланням величезних труднощів на шляху завершення колективізації. Вкладаючи основні кошти у велику промисловість і на посилення обороноздатності країни, держава не мала можливості виділити достатні асигнування для потреб соціалістичного сільського господарства. Недостатня забезпеченість технікою, великі втрати живого тягла, реманенту і худоби, відстала культура землеробства не дали змоги одержати запланованих високих врожаїв. До того ж низька виробнича дисципліна призвела до втрат і розбазарювання хліба. Збільшення міського населення, посилення експорту хлібопродуктів... змушувало державу збільшувати плани хлібозаготівель, що негативно відбилося на економічному стані колгоспів. На результатах господарювання позначилися також труднощі, викликані шаленим опором класового ворога, ускладненням міжнародної обстановки» [1]. І жодного слова про голод. На згадану тему у радянській історіографії було накладено табу. До того ж чимало документів було у той період знищено. Лише у грудні 1987 р. у республіці було офіційно визнано, що наприкінці 1932 – на початку 1933рр. були серйозні продовольчі труднощі, а «в ряді сільських місцевостей і голод» [2].

Замовчування факту голоду вже не мало сенсу. Процес гласності, руйнування «залізної завіси» під час перебудови змусили вище партійне керівництво республіки піти ще далі в плані розкриття цієї «білої плями» вітчизняної історії. 26 січня 1990 р. ЦК Компартії України видає Постанову «Про голод 1932-1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів». У ній зазначається: «Архівні матеріали розкривають, що безпосередньо причиною голоду на початку 30-х років у республіці стало примусове, з широким застосуванням репресій, проведення згубної для селянства хлібозаготівельної політики... Документально простежується, що керівництво республіки не змогло протистояти диктату, фактично проводило політику, яка коштувала українському народові чисельних жертв... ЦК Компартії постановляє:

Визнати, що голод 1932-1933 років став справжньою трагедією народу, наслідком злочинного курсу Сталіна та його найближчого оточення (В.Молотов, Л.Каганович) щодо селянства.

Засудити безпринципну політику тодішнього керівництва республіки (С.Косіор, В.Чубар) у проведеному хлібозаготівель. Рішуче відмежуватись від насильницьких, репресивних методів вирішення проблеми суспільного характеру» [3].

І цього ж року запланований збірник вийшов, головним упорядником якого став Р.Я. Пиріг. У підготовленій редакційною колегією на чолі з Ф.М.Рудичем передмові проводиться думка про те, що ця трагедія не була заздалегідь спланованою антиукраїнською акцією, голодом-етноцидом. «Статті і документи аргументовано спростовують огульні звинувачення у відповідальності всієї Комуністичної партії за цю трагедію». Книга складається з двох частин: «Очима істориків», де містяться статті С.С.Дібрової, М.Панчука, С.В.Кульчицького та В.А.Савельєва, та «Мовою документів», де опубліковані офіційні документи органів влади, свідчення очевидців, звернення «з низів суспільства» до «вищестоячих» чиновників.

Стаття С.С.Дібрової висвітлює еволюцію аграрного питання під час політики воєнного комунізму, НЕПу, першої п'ятирічки. Сталінський план форсованої індустріалізації з самого початку включав заходи позаекономічного примусу селянства, яке одночасно повинно було сплачувати і свого роду «данину» на розвиток промисловості [4]. Порушення принципу добровільності під час колективізації було, так би мовити, запрограмоване в самих

підходах до розв'язання проблем суспільного розвитку країни, спосіб мислення багатьох керівників. З поїздки по Сибіру у січні-лютому 1929 р. Сталін повернувся з твердим переконанням, що жорсткі командно-адміністративні методи – найкращий шлях вирішення всіх питань соціалістичного будівництва [5]. Автор зазначила, що для колективізації «ще не визріли ні об'єктивні, ні суб'єктивні умови – матеріально-технічні, соціальні, культурні, психологічні» [6]. Проаналізувавши розвиток сільського господарства з часів становлення радянської влади до початку 30-х років, С.С. Діброва робить висновок: «Головною причиною кризових явищ у сільському господарстві стали насильство над селянством, репресії, грубі адміністративні методи керівництва колгоспами. Трудящі селяни уже на початку 30-х років були поставлені у становище людей другого сорту» [7].

Якщо стаття С.С.Дібрової розкривала хід подій, що передували голодомору, то наступна стаття М.І.Панчука присвячена центральній темі збірника – голоду 1932-1933 рр. Загалом він розкриває діяльність владних органів під час кампанії хлібозаготівель. Автор приводить читачів до думки, що керівництво республіки на початку 1933р. не відчувало наближення катастрофи. На нього паралізуюче впливали директиви Й.В.Сталіна, В.Молотова, Л.Кагановича, їх неприховане недовір'я до ЦК КП(б)У і уряду УСРР [8]. На відміну від С.В.Кульчицького, М.І.Панчук у діяльності П.П.Постишева бачить більше негативних моментів, робить його одним із безпосередніх винуватців голоду. Що ж до питання місця і ролі рядових комуністів на місцях то «однозначною відповідь бути не може. Чимало з них робило кар'єру і намагалися будь-що виконати розкладку. Проте набагато більше було таких, хто всілякими засобами прагнув допомогти селянам, ризикуючи власною долею, а то й життям» [9].

Наступна стаття збірника належить перу С.В.Кульчицького і присвячена одній з найбільш болючих і дискусійних на сьогодні проблем: проблемі кількості жертв голоду. На сьогодні точних даних про кількість загиблих немає. С.В.Кульчицький тут зазначає, що «смертність від голоду у 1933 р. становить 3238 тис., а з поправкою на неточність у розрахунках природнього і особливо механічного руху – від 3 до 3,5 млн. чоловік. Урахування голоду 1932 р. підвищує загальну кількість втрат до 4649 тис., а з поправкою на неточність розрахунку – до 5 млн. чоловік» [10]. Автор також наводить і західні оцінки жертв голоду, які коливаються від 2-3 млн. чол. (демографи Б.Андерсон, Б.Сільвер) до 7, 5 млн. чол. (В.Грішко – українець-емігрант в Канаді) і 9 млн. (Р.Конквест). Що ж до тих, хто найбільше постраждав від лиха, то С.В.Кульчицький зазначає, що «геноцид цілив своїм вістрям не в українців, як таких, а в сільське населення» [11].

Остання стаття збірника [12] знайомить читачів із західною історіографією українського голодомору. В.А.Савельєв справедливо визнає значну роль західних вчених у розробці даної проблематики, що розпочалася ще у 30-ті роки. Серйозною перешкодою у якісній роботі зарубіжних дослідників був закритий характер СРСР, невизнання сталінським та пізнішими урядами самого факту голоду. Єдиними джерелами для них були спостереження дипломатів, акредитованих в СРСР, та свідчення очевидців-емігрантів. Детальному аналізу піддано монографії А. Улама, Дж.Мейса, Р.Конквеста, А.Далліна, Дж.Коплона та ін.

Проте цьому виданню передувала спроба В.І.Марочко та Є.П.Шаталіної опублікувати на сторінках «Українського історичного журналу» у кінці 1989 – початку 1990 рр. власну добірку документів, які у кожному номері супроводжувалися коментарями авторів-упорядників. На самому початку вони висловили власну точку зору на причини голоду, вказавши при цьому і на інші концепції. «Дехто звинувачує у скоєному суцільну колективізацію та масове створення колгоспів. Інші відверто запевняють, що голод на Україні – це розправа Сталіна над селянами, які не сприйняли насильницькі методи колективізації. Голод, мовляв, є штучним, ретельно спланованим і проведеним властями для економічного розорення усього селянства та його фізичного знищення... Серед головних причин цієї трагедії було застосування продрозкладки та її безтямне здійснення... Колгоспи з самого початку колективізації втратили економічну самостійність, перетворилися у знаряддя по виконанню планів хлібозаготівлі... Причина голоднечі була та ж сама: масове вилучення хліба, байдуже й безвідповідальне зволікання з розподілом прибутків на зароблені колгоспами трудові» [13].

Прагнення історичної правди, донести до сучасників відлуння голосів людей тієї епохи, щоб ми самі з першоджерел могли скласти свої враження про неї, зумовило появу ще ряду підбірок документів, які щоразу включають досі ще невідомі матеріали. Зокрема, можна виділити досить солідне видання, підготовлене Л.Коваленко та В.Маняком, «33-й: голод. Народна книга-меморіал». У виданні домінують свідчення очевидців, їхні звернення до владних чиновників як з наївними листами-проханнями по допомогу, так і з погрозами. Враження від прочитаного підкріплено чисельними фотографіями. Документальний матеріал розкриває стан справ по регіонах України, що потерпали від голоду. Збірник відкриває передмова В.Маняка. Його ставлення до голодомору виражається такими думками: «Плануючи український голодомор, Сталін мав на що опертися: історичний прецедент був (голод 1921р, 1931р. – О.П.)... Голод – як каральна акція, або акція умиротворення, простіше – засіб упокорення народу... Україна 1933-го року поклала в сиру землю сім з половиною мільйонів своїх синів та дочок» [14].

Не менш вагомою за науковим значенням назвемо ще один збірник документів під редакцією Г.М.Михайличенка, Є.П.Шаталіної. Перехід від НЕПу до суцільної колективізації висвітлюють ґрунтовно підібрані матеріали. Зі вступним словом до видання виступили Є.П.Шаталіна, С.В.Кульчицький, які, аналізуючи праці В.І.Леніна та Й.В.Сталіна, сучасні видання про 20-ті – 30-ті рр. ХХ ст., розкрили еволюцію поглядів Леніна на соціалізацію землі, перехід від політики воєнного комунізму до НЕПу. «Наприкінці життя Ленін посередньо, тобто через визнання кооперації, визнав можливість і необхідність існування ринкової економіки» [15]. Також мова йде про внутріпартійну боротьбу, яка закінчилася перемогою Сталіна і фактичним відновленням політики більшовиків 1918-1920 рр. «Кінцевою метою відновлення воєнно-комуністичної політики було створення такої державної структури, яка абсолютно позбавляла робітничий клас реальної влади, замінювала владу Рад апаратною диктатурою, режимом особистої влади» [16]. На селі ланкою такої структури стали колгоспи. Проте сподівання уряду простими теоретичними аргументами, обіцянками кращого майбутнього, переконати селянина-односібника відмовитися від власної землі і перейти разом з нею, реманентом, худобою до колективного господарювання, результати якого за символічну плату привласнювала держава, виявилися марними. «Щоб селянин-власник «добровільно» написав заяву про вступ до колгоспу, його треба було залякати прикладом розкуркуленого сусіда. Тому колективізація супроводжувалася знищенням найпрацьовитішого прошарку селянства і відповідно – істотним руйнуванням продуктивних сил сільського господарства» [17]. Що ж до хронологічних меж голоду 30-х років, то автори вважають, що «треба окремо виділити голодування 1931 р., голод 1932 р. і голодомор 1933 р. У кожному році існували свої чинники, які впливали на масштаби голоду. Однак найголовніша і постійна причина дедалі більшої дестабілізації на селі – сталінська політика воєнно-комуністичного штурму, яка супроводжувалася безповоротним вилученням величезних обсягів сільськогосподарської продукції» [18]. Цікавим може здатися і визначення матеріально-правового становища селян-колгоспників. «Відмовившись від продрозкладки (січень 1933р.), Сталін до НЕПу не повернувся. Скасування продрозкладки, яка загнала сільське господарство у глухий кут, можна вважати визнанням безперспективності праці, продукт якої належав державі цілком, тобто за змістом праці рабської. На зміну їй приходила система виробничих відносин, яка будувалася на примусовому поділі продукту праці в його натуральній формі між працівником і державою... Запровадження у грудні 1932р. паспортного режиму та інституту прописки для населення міст і новобудов адміністративно

закріплювало селян у колгоспах... Така система відносин властива кріпосництву» [19].

Можливість висловлюватися вільніше на тему голоду 1932-1933рр., користуватися досі невідомими і закритими документами зумовила появу не тільки збірники документів, а й праць науковців, серед яких виділяються фахівці, що більш глибоко занурюються у дослідження вищевказаної теми, формують головні дослідницькі проблеми, висувають власні обґрунтовані концепції, на сторінках своїх видань вступають у дискусії із іншими науковцями. На сьогодні бібліографічний список праць, присвячених цій українській трагедії, налічує сотні різноманітних за обсягом, змістом, науковою цінністю одиниць назв. Проте серед великого спектру вітчизняних фахівців відзначимо С.В.Кульчицького – автора великої кількості публікацій, в тому числі й монографічних. Невелика за обсягом, лаконічна, влучна за визначенням основних поставлених у дослідженні питань є його брошура «1933: трагедія голоду». На початку автор закликає «аби зрозуміти, що трагедія голоду була результатом тодішнього політичного курсу, наслідком підміни ленінізму сталінізмом у перетвореннях у сільському господарстві, треба відкинути стереотипні уявлення про економічну політику і проаналізувати її, починаючи з перших років Радянської влади» [20]. С.В.Кульчицький з ґрунтовним знанням фахівця з економічних проблем аналізує еволюцію радянського господарювання з 1919 до 1930-х років, особливо зміни в аграрному секторі. Аналізуючи останні праці В.І.Леніна – Леніна-практика, що на ділі побачив наслідки спроб ведення господарювання «по-марксистсько-більшовицькому», – історик показує зміну поглядів вождя. «Ленін вбачав цю докорінну зміну в тому, що центр ваги перемістився з політичної боротьби, революції, завоювання влади на мирну організаційну, культурницьку роботу, на кооперативне будівництво, що було тотожне зростанню соціалізму. Ідея про сумісність товарно-грошових відносин з соціалізмом є вагомим внеском Леніна у марксистське вчення» [21]. «Ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм», – зауважив Ленін у статті «Про кооперацію» [22]. Саме «примусова колективізація і накладання на колгоспи продрозкладки призвели до глибокої деградації сільського виробництва, яка так дорого, так боляче і невідшкодовно обійшлася країні і народові» [23].

С.В.Кульчицький одноосібно і в співавторстві з іншими істориками опублікував цілу низку статей. Загалом всім їм властиві вже вищевказані погляди науковця на проблему. Проте варта уваги зміна точки зору С.В.Кульчицького на проблему визначення кількості жертв голодомору. Так, у статті «Шукали правду. Сказали правду» автор говорить, що «втрати від голоду «в чистому вигляді» становлять 3189000 чоловік. Ця цифра є максимумом» [24].

У статті «Відлуння голоду 1933-го року у переписі населення 1959-го» зазначається, що «кількість жертв голоду 1933 р. на Україні не повинна бути меншою, ніж 3189000 чоловік» [25]. А у праці «Втрати населення України від голоду 1933 р.» С.В.Кульчицький вже називає цифру «як мінімум 5,5 млн., а в максимумі трохи більше 6 млн. чол.» [26]. Ця кількість аргументується тим, що науковець бере до уваги міграційний баланс та кількість ненароджених.

У статті М.Панчука «Голодомор: жертви і злочинці» основна увага приділена виявленню винуватців народної трагедії. «Уже перші публікації нашої преси дають підстави для висновку: голод 1933 р. – злочин Сталіна і його оточення... Міра їхньої (С.Косіора, Г.Петровського, В.Чубаря, М.Демченка, В.Затонського, П.Любченка, М.Скрипника, М.Чувиріна...) відповідальності обумовлюється не тільки тим, що і як кожен з них зробив, або ж, навпаки, не зробив для врятування людей від голодної смерті» [27].

У статті С.Дібрової «Перелом» проводиться науковий аналіз аграрного розвитку СРСР у 20-30-х роках ХХ ст. Загалом, своїми тезами стаття повторює вже викладені вище погляди історика на проблеми голодомору. Висновок автора про грубі, адміністративні методи впливу на формування колгоспної системи стали головною причиною кризових явищ у сільському господарстві. «Саме вони, ці методи, завдали серйозного удару молодому колгоспному ладові. Це переконливо продемонстрували вже хлібозаготівельні кампанії 1931-1932 років – перших років колгоспного господарювання. Методи, якими їх проводили, являли собою відродження в колгоспному селі продовольчої розверстки, характерної більше для періоду громадянської війни, ніж для мирного будівництва соціалізму» [28]. Окрім цього, С.Діброва наводить ще один, не характерний для радянської історіографії, фактор пояснення змін у суспільстві – психологічний. В даному випадку автор говорить: «Непереборна психологія одноосібника виявилася і в низькому рівні виробничої дисципліни, безвідповідальному ставленні та розкраданні господарського майна і худоби, байдужості до всього, що було поза межами власного господарства. Це вело до зниження продуктивності праці, до зменшення врожаїв» [29].

Помітною подією в процесі становлення сучасної української історіографії з досліджуваної проблеми стала стаття В.І.Марочка «Голод і його творці». Автор досить різко виступає проти сталінського режиму, зокрема політики замовчування факту існування голоду. «Про страшне лихо не дозволялося не лише відкрито говорити чи писати в пресі, а й навіть згадувати в документах, розрахованих для «внутрішнього вжитку». З часом категорична заборона перетворилася на політичну установку, яка стала одним із наріжних каменів фальсифікованої новітньої історії України» [30]. Щодо причин

голодомору, то автор зазначає, що «документи свідчать, що голод – наслідок соціально-економічної політики сталінського керівництва, а не заздалегідь спланована задля фізичного знищення саме українського селянства акція, що визріла в коридорах Кремля... Основна причина голодомору – продрозверстка та суцільна колективізація. Ця потвора командно-адміністративної системи знекровила сільське господарство, завдала непоправних втрат продовольчій базі і, як наслідок, призвела до голоду... Саме здійснення суцільної колективізації селянських господарств було штучним соціально-економічним заходом групи політичних авантюристів на чолі із Сталіним, оскільки передумов для її форсованого проведення не було» [31].

Цікаву думку про причини зменшення народжуваності в Україні висловили А.Л.Перковський та С.І.Пирожков. «Об'єктивний хід демографічного розвитку, зумовлений зміною типу відтворення населення в результаті демографічної революції, був порушений розгорнутими процесами колективізації та індустріалізації... Якщо раніше одноосібник був зацікавлений у народженні та вихованні великої кількості дітей як своїх помічників, а згодом і спадкоємців при сімейному хазяйнуванні на землі, то в умовах колгоспного виробництва, коли селянський двір втратив самостійну виробничу функцію, а трудова діяльність його працездатних членів змістилася в основному в сферу колективного господарства, зник і економічний інтерес до більшої кількості дітей, які перестали бути для батьків опорою у господарстві» [32].

Звинуваченню Сталіна і його оточення у свідомому антиселянському, антиукраїнському геноциді присвятили свої статті В.В.Ткаченко та І.Г.Шульга. Так, В.В.Ткаченко заявляє, що «центральна та місцева влада країни здійснювали свідому політику винищення власного народу, змушуючи його розплачуватися стражданнями і самим життям за некомпетентність, авантюризм, дикість сталінського самовладдя» [33].

І.Г.Шульга у своїй монографії, хоча і розповідає про хід колективізації і голод на Поділлі, проте висловлює своє бачення і про весь процес загалом по Україні. «Колективізація на Україні зруйнувала традиційні форми і методи сільського господарювання, перетворила найславнішого в світі хлібороба на жebraка, щент розорила село, призвела до повного занепаду землеробства і тваринництва... Сталін і його оточення добре розуміли, що саме селянин, господар, хазяїн може порушити підвалини тієї влади, яка трималася на багнетах, страхі, жорстокості і злиднях... Сталін, Молотов, Каганович вбачали в опорі селян «куркульський саботаж», спротив «генеральній лінії». Намагаючись зламати опір колективізації, Політбюро ЦК ВКП(б) та вірні сталінці з ЦК КП(б)У, обидва уряди – центральний та республіканський –

вирішили виморити годувальників країни голодом» [34].

І, нарешті, найрадикальнішу, найбільш крайню негативну оцінку діям не тільки Сталіна і його поплічників, а й всій радянській системі, звинувачуючи у всіх гріхах російський комунізм, зайняли О.Зеленський, та Ю.С.Семенко. Хоча їх праці з'явилися на заході майже півстоліття тому, проте саме такої точки зору притримуються на сьогодні ряд вітчизняних вчених, діячів культури, політиків. Так, порівнюючи наслідки голоду на Україні, Поволжі, Північному Кавказі, Ю.С.Семенко пише: «Тут на Україні винищення селянства наказами з Кремля сягнуло свого апогею» [35]. О.Зеленський, в свою чергу, говорить: «Нелюдська політика Москви в Україні мала головне завдання: знищити спротив українського народу російській комуністичній окупації. Мільйони українських селян Москва звеліла вивезти в північні області Росії і на Сибір, де був масовий терор, щоб примусити селян до нової панщини-колгоспів. В Україні був найбільший спротив комуністичному насильству над селянством. Зламавши цей спротив, загнавши селян у колгоспи, Москва вирішила, що можна ограбувати Україну до нитки... Можна числити, що загинуло більше 5 мільйонів... Голод – це найстрашніша зброя в політиці російського комуністичного колоніалізму» [36].

Це далеко не весь доробок сучасної української історіографії. Сотні статей, брошур, монографій, виступів на конференціях присвячені, мабуть, найтрагічнішій сторінці новітньої історії України – голодомору 1932-1933 рр. Центральними проблемами, навколо яких і на сьогодні ведуться дискусії вітчизняних і зарубіжних істориків, слід назвати

наступні: хронологічні рамки голоду; причини його походження (чи це був закономірний результат радянського способу господарювання, чи це був свідомий терор; а якщо це терор, то проти кого: селян чи українців); місце і роль радянських політичних діячів під час голодомору; чисельність жертв голоду. Якщо ж підсумувати найбільш поширені і аргументовані на сьогодні концепції, то відповіді на ці питання можуть бути наступними: голодомор на Україні тривав з 1932 по 1933 роки, хоча його ознаки були помітні ще у 1931 році; голод став наслідком насильницького проведення суцільної колективізації, що мала метою налагодження централізованої системи вилучення зерна за низькими державними цінами, контролю над сільським населенням, придушення опору селян-одноосібників; винуватцями трагедії безпечеліційно визнають Сталіна та його найближче оточення, а також безпринципну, богузливую щодо сталінського режиму політику українського політичного керівництва; кількість жертв голоду за підрахунками (адже точних даних в архівах на сьогодні не знайдено) коливається від 3,5 млн. до 8 млн. (і навіть 11 млн.) чоловік.

Праці, розглянуті нами у даній статті, написані на зламі 80-х – 90-х років минулого століття. Однак на цьому копітка робота українських вчених по вивченню проблеми не завершена і триває щоденно. І найголовнішою їх метою є, передусім, не лише ліквідація цієї «білої плями» нашого минулого, чи поглиблення вивчення вже досліджених проблем, а вироблення того історичного уроку, тієї ідеологічної настанови, яка б і надалі застерігала світове суспільство від подібних експериментів політиків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Слинко І.І. Підсумки першої п'ятирічки в сільському господарстві// Історія Української РСР. У восьми томах десяти книгах.- Т.6 /Під ред. П.П. Гудзенко.- К., 1977.- С. 235.
2. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів /Кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг.- К., 1990.- С. 6.
3. Постанова ЦК Компартії України від 26 січня 1990 р. «Про голод 1932-1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів»// Там само.- С. 3-4.
4. Діброва С.С. Сталінська колективізація: погляд крізь час// Там само.- С.20.
5. Там само.- С. 21.
6. Там само.- С. 25.
7. Там само.- С. 32.
8. Панчук М.І. Злочин Сталіна та його оточення// Там само.- С. 50.
9. Там само.- С. 44.
10. Кульчицький С.В. Трагічна статистика голоду// Там само.- С. 77-78.
11. Там само.- С. 79.
12. Савельєв В.А. Трагедія українського народу у світлі зарубіжної історіографії// Там само.- С. 85-108.
13. Голод на Україні: Документи та матеріали /Передмова В.І.Марочко, Є.П.Шаталіна// Український історичний журнал.- 1989.- № 7.- С. 7-8.
14. 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал /Упоряд.: Л.Б.Коваленко, В.А.Маняк.- К., 1991.- С. 10-11.
15. Колективізація і голод на Україні, 1929-1933: Збірник документів і матеріалів/ Упоряд.: Г.М.Михайличенко, Є.П.Шаталіна.- К., 1992.- С. 5.
16. Там само.
17. Там само.- С. 8.
18. Там само.- С. 10.

19. Там само.- С. 11-12.
20. Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду.- К., 1989.- С. 4.
21. Там само.- С. 11.
22. Ленін В.І. Про кооперацію// Повне зібрання творів.- Т.45.- С. 355.
23. Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду.- С. 48.
24. Кульчицький С.В. Шукали правду. Сказали правду. Демографічні наслідки голоду 1933 року на Україні// Наука і суспільство.- 1989.- №7.- С. 21.
25. Кульчицький С.В. Відлуння голоду 1933-го року у переписі населення 1959-го// Наука і суспільство.- 1990.- № 7.- С. 40.
26. Кульчицький С.В., Максудов С. Втрати населення України від голоду 1933 р.// Український історичний журнал.- 1991.- № 2.- С. 9.
27. Панчук М. Голодомор: жертви і злочинці// Друг читача.- 1990.- № 40.- С. 4.
28. Діброва С. Перелом// Наука і суспільство.- 1989.- №1.- С.19
29. Там само.
30. Марочко В.І. Голод і його творці// Комуніст України.-1991.- №6.- С.78.
31. Там само.- С. 79.
32. Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки// Український історичний журнал.- 1989.-№8.- С. 25.
33. Ткаченко В.В. 1933-й: хроніка голодного геноциду// Філософська і соціологічна думка.- 1991.- №1.- С. 123.
34. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. До 60-річчя голодомору 1933 р.- Вінниця, 1993.- С.6-9.
35. Семенко Ю.С. Голод 1933 року в Україні. Свідчення про винищення Москвою українського селянства.- Дніпропетровськ-Мюнхен, 1993.- С. 4.
36. Зеленський О. Голод як знаряддя політики// Семенко Ю.С. Голод 1933 року в Україні. Свідчення про винищення Москвою українського селянства.- С. 197-199.

РЕЗЮМЕ

ГОЛОД 1932-1933 ГОДОВ НА УКРАИНЕ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (КОНЕЦ 80-х – 90-е годы XX в.)

Попович О.И. (Ужгород)

В статье предлагается историографический обзор одной из центральных и трагических тем украинской истории – голодомора 1932–1933 гг. Автор знакомит читателей с ответами современных украинских историков на ключевые вопросы указанной проблемы: о причинах и характере голодомора, о главных виновниках и количестве жертв трагедии.

SUMMARY

STARVATION IN UKRAINE IN PERIOD FROM 1932 TILL 1933 FROM THE POINT OF VIEW OF CONTEMPORARY UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY (LATE 80 – 90-TH OF 20-TH CENTUARY)

Popovych O.I. (Uzhgorod)

The article offers historiographical overview of Starvation in 1932-1933, one of the most tragic period of Ukrainian history. The author familiarize readers with contemporary ukrainian historians' point of view to different aspects of the mentioned problem. Among them causes and nature of starvation, number of victims and guilty persons.